

نسخه‌های خطی اسلامی در کتابخانه‌های کانادا (مونترال و تورنتو)^۱

نوشته استیفن رُمن

ترجمه پروین انوار (استعلامی)

چکیده: کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل، کتابخانه جانورشناسی و پرندشناسی بلگر - وود، و کتابخانه تاریخ پزشکی آزرا، در کانادا، مجموعه‌های نسخ خطی نگهداری می‌کنند. نقش افرادی مانند سیر ویلیام آزرا، دکتر کیسی ای. وود، ولادیمیر ایوانف و ... در گردآوری و چگونگی شکل‌گیری این مجموعه‌ها ارائه شده است. تعداد نسخ خطی هر کتابخانه به تفکیک موضوع و زبان نیز آمده است.

برقراری و گسترش ارتباط فرهنگی میان کشور کانادا و جهان اسلام از قرن بیستم آغاز شد. قبل از این تاریخ کانادا مستقیماً روابط سیاسی و فرهنگی با هیچ یک از کشورهای اسلامی نداشت و سازمانهای فرهنگی آن نیز به تأسیس مراکز اسلام‌شناسی نپرداخته بودند. در قرن حاضر که کانادا در صحنه بین‌المللی عهده‌دار نقشی ممتاز گردید، نیاز به ایجاد مرکزی برای مطالعات اسلامی را کاملاً احساس کرد. این مرکز، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل در شهر مونترال است که اکنون یکی از معتبرترین مراکز تحقیقات اسلامی در امریکای شمالی محسوب می‌شود.

مونترال کانون اصلی تحقیقات اسلامی در کانادا و دانشگاه مک‌گیل مهمترین دانشگاه این شهر است که در ۱۸۲۱ بنیان نهاده شد. اولین کتابخانه دانشگاه مک‌گیل دو سال بعد از تأسیس دانشگاه به وجود آمده و در حال حاضر، کتابخانه‌های این دانشگاه از نظر تعداد کتاب از

۱. این مقاله ترجمه فصلی از کتاب زیر است:

Stephan Roman. *The Development of Islamic Collections in Western Europe and North America*. London; New York: Mansell, 1990.

مجموعه‌های غنی و وسیع کتابخانه‌ای در امریکای شمالی است. در چند کتابخانه آن، مجموعه‌های نسخ خطی نگهداری می‌شود. این کتابخانه‌ها عبارتند از: کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی، کتابخانه جانورشناسی و پرندشناسی بیلکر - وود^۱ و کتابخانه تاریخ پزشکی آزلر^۲ که به نام مؤسس آن سیر ویلیام آزلر^۳ (۱۸۴۹ - ۱۹۱۹ م.) نامگذاری شده است.

ویلیام آزلر فارغ‌التحصیل رشته پزشکی از دانشگاه مک گیل بود و یکی از سرشناسترین پزشکان کانادایی به شمار می‌آمد. دکتر آزلر در ضمن اشتغال به حرفه پزشکی، استاد منتصب پادشاه انگلستان در دانشگاه آکسفورد (۱۹۰۵ - ۱۹۱۹ م.) نیز بوده است. دکتر آزلر به گردآوری مجموعه‌ای از نسخ خطی در زمینه تاریخ پزشکی پرداخت، سپس آن مجموعه را به دانشکده پزشکی دانشگاه اهدا کرد و برای نگهداری کتابهای اهدایی او به دانشگاه مک گیل، کتابخانه آزلر تأسیس شد. اکنون درباره تاریخ پزشکی در این کتابخانه، ۶۴ نسخه خطی عربی، ۷۱ نسخه خطی فارسی و ۱ نسخه خطی ترکی موجود است که همه آنها توسط سیر ویلیام آزلر یا دکتر کیسی ای. وود^۴ گردآوری شده است.

مشهورترین نسخ خطی اسلامی دانشگاه مک گیل در کتابخانه آزلر نگهداری می‌شود و با ارزشترین کتاب این مجموعه نسخه خطی سال ۱۲۵۶ درباره گیاهان طبّی است که پزشکی به نام الغافقی^۵ از اهالی شمال آفریقا در قرن دوازدهم میلادی آن را به رشته تحریر درآورده است. برخی معتقدند که این دستنوشته تنها نسخه منحصر به فرد کامل و تلخیص نشده کتاب اصلی است.^۶ نسخه خطی موجود برخلاف نسخه‌های خطی عربی آن دوره که بدون تصویر بوده‌اند، دارای تصاویر بسیاری است. در این کتاب بیش از سیصد نقاشی رنگی از گیاهان گوناگون و شش تصویر از حیوانات دیده می‌شود. متأسفانه فقط جلد اول این کتاب در کتابخانه موجود است. در این جلد گیاهانی که حروف اول نامشان بین حروف لاتین A تا K قرار می‌گیرد، توصیف شده‌اند. کتاب مذکور را سیر ویلیام آزلر در سال ۱۹۱۲ توسط دکتر م. سعید که اهل همدان بوده خریداری کرده است. ظاهراً دکتر سعید از دوستان آزلر بوده و رسالات پزشکی ابن سینا را هم برای او تهیه کرده است.

نسخه‌های خطی اسلامی دیگری که متعلق به مجموعه دکتر کیسی ای. وود بوده نیز در این

1. Blacker – Wood Library of Zoology and Ornithology

2. Osler Library of the History of Medicine

3. Sir William Osler

4. Dr. Casey A. Wood

۵. منظور ابو جعفر احمد بن محمد غافقی، پزشک اندلسی قرن ششم هجری، صاحب الجامع للادویة المفردة است. - م.

6. McGill University, *The Osler Library*, p. 35.

کتابخانه نگهداری می‌شود. این نسخ توسط ولادیمیر ایوانف^۱ در فاصله ۱۹۲۵ - ۱۹۲۶ در کلکته تهیه شده است. فهرست این کتابها در بخش ضمیمه ویرایش سال ۱۹۶۹ بیبلیوتکا آزلریانا^۲، از انتشارات دانشگاه مک گیل - کوئین^۳، به چاپ رسیده است.

در کتابخانه بلکر - وود، ۶۷ نسخه خطی عربی، ۱۹۹ نسخه خطی فارسی و ۱۰ نسخه خطی به زبان اردو موجود است. مجموعه نسخ عربی، شامل ۱۰ کتاب درباره فلسفه و علم اخلاق، ۱۲ کتاب درباره فرهنگ‌نویسی و دستور زبان، ۸ کتاب درباره علم منطق و بقیه موضوعاتی چون حقوق، معانی و بیان و جانورشناسی است. مجموعه نسخ خطی فارسی، شامل ۴۸ کتاب در شعر و شاعری، ۱۹ کتاب در جانورشناسی، ۱۵ کتاب در معانی و بیان و ۱۷ کتاب در زمینه عرفان و تصوّف است. اغلب نسخ خطی اردو درباره شعر و شاعری است. بیشتر نسخ خطی این کتابخانه هدایای دکتر کیسی ای. وود است.

دکتر وود نیز مانند آزلر به تحصیلات پزشکی پرداخت و در زمینه طب شهرت جهانی یافت. وی در سال ۱۸۷۷ دوست و همکار آزلر شد و این دوستی تا پایان عمر ادامه یافت. دکتر وود که در چشم پزشکی تخصص داشت، در سال ۱۸۹۱ به مقام استادی در دوره تخصصی دانشکده پزشکی شیکاگو رسید. در سال ۱۹۰۳، فرهنگستان امریکایی چشم پزشکی و گوش و حلق و بینی^۴ را تأسیس کرد و چند سال بعد، در ۱۹۰۷، به ریاست این فرهنگستان رسید. از این تاریخ بود که دوره‌ای فعال در زندگی حرفه‌ای او آغاز شد. دکتر وود به نوشتن مقالاتی در زمینه چشم پزشکی پرداخت و برای ایراد سخنرانی به مناطق مختلف امریکای شمالی مسافرت کرد. او پس از پایان تحصیل در کالج دانشگاه بی شاپ^۵ در مونترال، به دانشگاه مک گیل رفت و در ۱۹۰۶ از آن دانشگاه درجه دکترای پزشکی و تخصص جراحی دریافت کرد.

دکتر وود علاوه بر مهارت در چشم پزشکی، پرندشناس خبره‌ای نیز محسوب می‌شد. در ۱۹۰۷ اولین مقاله خود را درباره پرندشناسی نوشت و در ۱۹۱۹ کتابخانه پرندشناسی امبا شیرر وود^۶ را در دانشگاه مک گیل بنیاد نهاد و کتابهایی نیز به این کتابخانه اهدا کرد. در ۱۹۲۰ روبرت رو بلکر^۷ و همسرش نلی کن فیلد^۸ که از اهالی پاسادینای کالیفرنیا بودند به تشویق دکتر وود، با کتابهای هدایای خودشان، کتابخانه‌ای در زمینه جانورشناسی در دانشگاه مک گیل به وجود

1. Vladimir Ivanov

2. *Bibliotheca Osteriana*

3. McGill - Queen's University Press

4. American Academy of Ophthalmology and Otology

5. University of Bishop's College

6. Emma Shearer Wood Library of Ornithology

7. Robert Roe Blacker

8. Nellie Canfield

آوردند. بعداً کتابخانه‌هایی که دکتر وود و بلکر تأسیس کرده بودند درهم ادغام و به نام کتابخانه پرنده‌شناسی و جانورشناسی بلکر - وود نامگذاری شد.

علاقه و توجه دکتر کیسی ای. وود به گردآوری نسخ خطی اسلامی، در اثر سفر به کشورهای اسلامی پدید آمده بود. در سال ۱۹۰۸ به کشورهای ترکیه و سوریه سفر کرد. در سال ۱۹۲۴ پس از بازنشستگی به هند رفت و دو سال در آنجا ماند. در ۱۹۳۵ به قاهره سفر کرد و در سال ۱۹۳۸ دوباره به مصر بازگشت. کشورهای لیبی و تونس را نیز در ۱۹۳۹ دید. دکتر وود در ۱۹۲۵ در کلکته با شخصی به نام ولادیمیر ایوانف (۱۸۸۶ - ۱۹۷۰) آشنا شد. این برخورد و آشنایی واقعه‌ای جالب بود، زیرا دکتر وود با کمک ایوانف که محقق روسی بود و در تبعید به سر می‌برد، توانست مجموعه‌ای نفیس از نسخ خطی اسلامی را گردآوری کند و سالها بعد این مجموعه را به دانشگاه مک گیل اهدا کرد.

ایوانف اوایل دهه ۱۹۲۰ به هند آمده و در کلکته اقامت گزیده بود. وی زبان عربی و فارسی را نزد بارژن ویکتور ون ژزن^۱ دانشمند سرشناس و عربی‌دان روسی آموخته بود. ایوانف شغل حفاظت بخش نسخ خطی آسیایی، در موزه خاورشناسی فرهنگستان علوم روسیه^۲ در سن پترزبورگ^۳ را به عهده داشت. سفر او به نواحی روس‌نشین آسیای مرکزی برای تهیه نسخ خطی اسلامی با انقلاب روسیه مصادف شد. ایوانف که در آن هنگام به مرز ایران رسیده بود، مأموریتش را ناتمام گذاشت و وارد ایران شد. بعداً به تابعیت انگلیس در آمد و مقام دولتی گرفت و دیگر به روسیه بازنگشت.

ایوانف در کلکته به عنوان محقق علوم اسلامی شهرت یافت. وی در سال ۱۹۲۴ عضو پیوسته انجمن آسیایی بنگال^۴ شد. این انجمن که اعضای آن را محققان و پژوهشگران برجسته تشکیل می‌دادند، در سال ۱۷۸۴، توسط سیر ویلیام جونز^۵ تأسیس شده بود. همزمان با ورود ایوانف به کلکته، مسئولان انجمن در پی کسی بودند که بتواند مجموعه غنی نسخ خطی فارسی، عربی و سنسکریت را که طی بیش از ۱۵۰ سال گردآوری شده بود، فهرست کند. ایوانف به این کار گماشته شد و نتیجه کار او کتابی بود تحت عنوان فهرست مختصر توصیفی نسخ خطی فارسی در مجموعه آسیایی بنگال^۶ که در سال ۱۹۲۴ در پنج جلد منتشر شد. پس از آن، فهرست نسخ خطی عربی کتابخانه تهیه گردید و باعث شهرت ایوانف شد. اما شهرت او تنها به دلیل

1. Baron Victor Van Rosen

2. Oriental Museum of the Russian Academy of Science

3. St. Petersburg

4. Asiatic Society of Bengal

5. Sir William Jones

6. *Concise descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal.*

انتشار فهرستهای نسخ خطی نبود، بلکه گرایش و توجه او به فرقه اسماعیلیه نیز در شهرت او اثر داشت. ایوانف در واقع یکی از مشهورترین محققان فرقه اسماعیلیه بود. او به تألیف کتابها و مقاله‌هایی درباره فرقه اسماعیلیه و شاخه‌های غربی و شرقی آن پرداخت و آخرین پژوهش او که تحقیقی تاریخی درباره آغاز جنبش اسماعیلیه بود با کمک مالی آقاخان، میر سلطان محمد شاه انجام گرفت.

در سال ۱۹۲۵ عشق به گردآوری نسخ خطی اسلامی سبب ملاقاتی غیرمنتظره بین دکتر وود و ایوانف شد که متعلق به دو دنیا و به دو حرفه متفاوت بودند. دکتر کیسی ای. وود، استاد کانادایی و متخصص چشم پزشکی و پرندشناسی بود و به دنیای امریکای جدید و متکی به خود که تازه در صحنه سیاست جهانی قد برافراشته بود، تعلق داشت. اما ایوانف، محقق و ایرانشناس روسی و متعلق به دنیایی بود که با انقلاب بلشویکی، در صحنه جهان آزاد دیگر وجود نداشت. علاقه مشترک به گردآوری نسخ خطی اسلامی، وسیله آشنایی آنها با یکدیگر شد و به دوستی انجامید. به نظر می‌رسد که تعداد ۲۴۸ نسخه خطی فارسی و ۸۶ نسخه خطی عربی که دکتر وود در فاصله ۱۹۲۵ - ۱۹۲۶ از هند به کانادا آورده، به کمک ایوانف گردآوری شده بوده است که بیشتر این نسخه‌ها را دکتر وود به کتابخانه جانورشناسی و پرندشناسی بلکر - وود هدیه کرد و بقیه آن به کتابخانه آززلر و کتابخانه مک لینن منتقل شد. ولادیمیر ایوانف در سال ۱۹۲۷ فهرستی از این مجموعه تحت عنوان فهرست توصیفی مجموعه نسخ خطی فارسی، عربی، و هندی کیسی ای. وود^۱ تهیه کرد. نسخه دستنویس این فهرست در کتابخانه بلکر - وود موجود است.

کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی مک گیل وابسته به دانشگاه مک گیل است. این مؤسسه در سال ۱۹۵۳ توسط پروفیسور کنترل اسمیت^۲ تأسیس شد. پروفیسور اسمیت سالهای زیادی را در هند اقامت داشت و درباره نقش اسلام در شبه قاره هند، تحقیقات گسترده‌ای انجام داد و نتیجه تحقیقاتش را در کتابی به نام اسلام جدید در هند^۳ منتشر کرد. پروفیسور اسمیت پس از بازگشت از هند، درصدد برآمد که مرکزی برای مطالعات اسلامی در کانادا تأسیس کند تا به این طریق به شناساندن فرهنگ و تمدن اسلامی به جامعه کانادا کمک کرده باشد، و لذا مسئولان دانشگاه مک گیل را به تأسیس مؤسسه مطالعات اسلامی تشویق کرد.

اکنون مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل در تبادل افکار و عقاید بین غرب و جهان

1. McLennan Library

2. *Annotated Catalogue of the Casey A. Wood Collection of, Persian Arabic and Hindustanie Manuscripts*

3. Cantrell Smith

4. *Modern Islam in India*

اسلام نقش مهمی را ایفا می‌کند. در کتابخانه این مؤسسه درباره موضوعات گوناگون دین، فرهنگ و تمدن اسلامی در گذشته و حال، بالغ بر ۸۱۰۰۰ جلد کتاب^۱ به زبانهای عربی، فارسی، ترکی و اردو^۲ گردآوری شده است. این کتابخانه، ۱۸۸ نسخه خطی دارد^۳ که شامل ۳۱ نسخه خطی ترکی، ۳۳ نسخه خطی فارسی و ۱۲۴ نسخه خطی عربی است. اکثر نسخه‌های خطی عربی این کتابخانه درباره الهیات، فقه، تفسیر، معانی و بیان و صرف و نحو است. نسخ خطی فارسی درباره علم اخلاق، الهیات، تفسیر و فقه است. اکثر نسخه‌های خطی ترکی درباره عرفان، فقه و الهیات است. گردآوری نسخ خطی اسلامی موجود در این کتابخانه از ابتدای تأسیس مؤسسه (۱۹۵۲) آغاز شده است. فهرست برگه‌ای برای این مجموعه تهیه شده است، ولی فهرست چاپی در دست نیست.

مجموعه غنی کتابخانه مک لین دانشگاه مک گیل که در سال ۱۹۶۹ تأسیس شده، پاسخگوی بسیاری از نیازهای تحقیقی استادان، دانشجویان دانشگاه و دانش‌پژوهان در زمینه علوم انسانی و علوم اجتماعی است. مجموعه کتب خطی این کتابخانه عبارت است از ۴۵ نسخه خطی عربی، ۳۱ نسخه خطی فارسی و ۵ نسخه خطی ترکی که همه آنها توسط دکتر وود به کتابخانه اهدا شده است. به نظر می‌رسد که این کتابها نیز متعلق به مجموعه‌ای است که ایوانف گردآوری کرده است. از این مجموعه فهرستی در کتابخانه موجود نیست. مجموعه نفیس دیگری از نسخ خطی اسلامی در کانادا موجود است که در دانشگاه تورنتو نگهداری می‌شود. دانشگاه تورنتو ابتدا در سال ۱۸۲۷ به نام کالج کینگ^۴ در شهر تورنتو تأسیس شد و سپس در سال ۱۸۴۹ گسترش یافت و تحت عنوان دانشگاه تورنتو به کار ادامه داد. نسخ خطی این دانشگاه، در کتابخانه کتب نفیس تامس فیشر^۵ نگهداری می‌شود و شامل نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی است. تا به حال، تعداد کمی از این نسخه‌ها فهرست شده و رقم دقیق آنها معلوم نیست. بنا به گفته تامس مارتین^۶ این کتابخانه بیش از ۱۰۰۰ نسخه خطی دارد، اما پیرسن^۷ این کتابها را بسیار کمتر از این

۱. تعداد کتابهای کتابخانه در سال ۱۹۹۳ بیش از یکصد هزار جلد گزارش شده است. - م.

۲. و زبانهای اروپایی. - م.

۳. در مقدمه کتاب زیر تعداد نسخ خطی این کتابخانه، ۱۶۸ عنوان و تعداد نسخ عربی، ۱۱۲ عنوان ذکر شده است:

Adam Gacak *Arabic Manuscripts in the Libraries of McGill University*. Montreal: McGill University Libraries, 1991. 4. King's College 5. Thomas Fisher Rare Book Library

6. T. J. Martin. *North American Collections of Islamic Manuscripts*. Boston: G. K. Hall.

7. J. D. Pearson. *Oriental Manuscript Collections in Europe and North America*. Zug, Switzerland: Inter Documentation Company, p. 12

رقم می‌داند. یکی از نسخ خطی فارسی نفیس کتابخانه دانشگاه تورنتو، نسخه خطی رباعیات خیام مربوط به قرن دهم هجری است. همه نسخ خطی عربی این کتابخانه در سالهای اخیر تهیه شده و شامل موضوعاتی مانند تاریخ، حقوق و عرفان است. اکثر نسخه‌های خطی ترکی و فارسی این مجموعه درباره شعر، ادبیات و تاریخ است. ■